

## สัมมาวาจากับการประยุกต์เพื่อการใช้งานของผู้บริหารองค์กร The Right speech application for the leaders

ด.ต.สุรชัย แก้วคุณ \*

### บทคัดย่อ

สัมมาวาจาเป็นการกล่าววาจาโดยชอบ ถูกต้อง สมบูรณ์ การแสดงออกทางวาจาด้วยความเข้าใจในการใช้อย่างรอบคอบมีสติพิจารณาอย่างใคร่ครวญดีแล้ว มีลักษณะเป็นทั้งศีล และธรรม คือข้อห้ามและข้อแนะนำในการปฏิบัติ เพื่อให้เลือกปฏิบัติได้อย่างเหมาะสม เมื่อพัฒนาให้เกิดสัมมาวาจาแล้วย่อมมองเห็นเป้าหมายและประโยชน์คือผลดีที่ตนจะได้รับ สัมมาวาจาตามหลักพุทธศาสนานั้นไม่เพียงแต่เป็นหลักธรรมที่จะรักษากาย วาจา ใจของผู้ปฏิบัติเท่านั้น แต่ยังมุ่งเอื้อประโยชน์ในการแก้ปัญหาต่อส่วนรวมเป็นสำคัญ ซึ่งได้แก่การวางรากฐานทางจริยธรรมให้แก่สังคม การศึกษา เพื่อพัฒนาชีวิตให้สมบูรณ์ ส่วนในด้านศาสนา สัมมาวาจามีความสำคัญที่เป็นองค์ประกอบสำคัญในการเผยแผ่ศาสนา ด้วยการชี้แนะให้คนปฏิบัติดีปฏิบัติชอบด้วยจุดเริ่มต้นที่เหมาะสมอันเกิดจากการสื่อสารด้วยสัมมาวาจา เพื่อการนำไปสู่ความพร้อมที่ดีด้านกาย วาจา และจิตใจ อันเป็นหนทางให้บรรลุประโยชน์สูงสุดในการทำงานในองค์กรประสบความสำเร็จตามเป้าหมายวัตถุประสงค์ที่วางไว้

บทความนี้จึงได้กล่าวถึงสัมมาวาจาเป็นหลักในการพิจารณาว่า หลักการทั่วไปของสัมมาวาจาเป็นอย่างไร มีความสำคัญต่อผู้บริหารองค์กรมากน้อยเพียงใด เพื่อเป็นองค์ความรู้นำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคมของผู้บริหารองค์กรอย่างมีประสิทธิภาพ เพราะวาจาที่ดีมีคุณค่าสามารถเอื้อประโยชน์ต่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขของทุกคนในสังคม ประเทศชาติ รวมไปถึงสันติภาพส่วนรวมของประชากรโลก เป็นสิ่งที่ขับเคลื่อนสังคมให้ดำเนินไปสู่จุดหมายกล่าวคือ ความสงบสุข ความดีงามซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศชาติต่อไป

**คำสำคัญ :** สัมมาวาจา, การประยุกต์

---

\* ผบ.หมู่ กองร้อยที่ ๒ กองกำกับการควบคุมฝูงชน ๒ กองบังคับการอารักขาและควบคุมฝูงชน  
สังกัดกองบัญชาการตำรวจนครบาล

### Abstract

Sammavaca (Right Speech) is like the speech by valid expression with a verbal understanding of the use of words that can fully reflect careful consideration. A manner that is both a sacrament is prohibited and is a fair recommendation to practice So that the discriminatory conduct was appropriate. When you develop Sammavaca, you would see the goals and benefits are good. Sammavaca according to the Theravada Buddhism is not only the principle to maintain the physical heart of the action words only but also intended to benefit the public in solving the significant problems, such as laying a foundation for social ethics and to develop a more complete life respectively. In the area of religion, Sammavaca is important that can be considered as a key element in the propagation of religion. With guides to good practice which is a reasonable starting point arising from the communication. Right speech is the way to step up to the fullness with good verbal and physical mind, Which is the way to achieve maximum benefit in Buddhism, Nirvana.

This article has raised a major Sammavaca to be considered. General principles of Sammavaca is that Leadership is critical to have Knowledge to be applied in the social development of effective leaders. Because anything with better value can benefit the peaceful coexistence of people in society, nation and even the peace of the world as a whole. The social goals is peace, which is the beauty and good benefit to national development.

**Key Words :** Sammavaca (Right Speech), application

### บทนำ

สัมมาวาจา เป็นมรรคประการหนึ่งในมรรค ๘ ซึ่งประกอบด้วย สัมมาทิฏฐิ สัมมสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มรรค คือ ทางมีองค์แปดประการอันประเสริฐ เป็นประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติที่ช่วยให้ชีวิตดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนการธรรมที่เข้าใจแล้วนั้นเป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง การปฏิบัติตามมรรคย่อมมีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ปัญหา กำจัดทุกข์ ช่วยให้มีมนุษย์บรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไป

วาจาเป็นสิ่งสำคัญและมีความจำเป็นในการดำรงชีวิตของมนุษย์ ที่ต้องต่อสู้กับธรรมชาติและดิ้นรนเพื่อการมีชีวิตอยู่รอดโดยการสื่อสารทางภาษาด้วยการพูดเป็นเครื่องมือเพื่อช่วย

ให้ทำสิ่งต่างๆ ให้บรรลุผลดังที่ตั้งใจไว้ สังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ทางสังคมอย่างมากมาย ทั้งนี้เป็นเพราะว่ามนุษย์ในโลกปัจจุบันล้วนมีชีวิตอยู่ได้เพราะการแข่งขันกัน จึงใช้ความพยายามในทุกด้านในการเอาชนะกัน ในทุกทาง ถึงแม้วิธีการที่ได้มาซึ่งความสำเร็จจะเป็นทางที่ผิดก็ตาม ซึ่งเห็นได้จากพฤติกรรมของผู้มีบทบาททางการเมือง การปกครองประเทศ ผู้นำ ผู้บริหาร ที่มักใช้มิถิฉาวจา ในการใส่ร้ายป้ายสีซึ่งกันและกัน การแย่งชิงผลประโยชน์ทางธุรกิจ การเมืองการเอารัดเอาเปรียบกัน การใช้ฉาวจาให้หลงเชื่อ ก่อให้เกิดปัญหาในสังคม และปัญหาด้านจริยธรรมมากมาย

สัมมาวาจาหรือวาจาที่ถูกต้องประกอบด้วยคุณลักษณะดังนี้ คือ เว้นจากการพูดเท็จ พูดไม่จริง เว้นจากการพูดส่อเสียด พูดคำประสาณสามัคคี เว้นจากการพูดคำหยาบ พูดคำพูดอ่อนหวาน และเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ พูดคำมีประโยชน์ การใช้วาจาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะการแสดงออกด้วยวาจาย่อมเป็นไปได้ทั้งคุณและโทษ ถ้าเราใช้วาจาในทางที่ผิด ก็อาจทำให้เกิดโทษแก่ผู้ใช้วาจาจนได้ดังคำกล่าวของสุนทรภู่<sup>๕๐</sup> กล่าวในนิราศภูเขาทองว่า “ถึงบางพูดพูดดีเป็นศรีศักดิ์ มีคนรักสอ่ย่อยรอยจิต แม้นพูดชั่วตัวตายทำลายมิตรจะชอบผิดในมนุษย์เพราะพูดจา

จากคำกลอนดังกล่าวจะเห็นถึงการกล่าววาจาที่ต่างกันสองด้าน คือ ผู้ที่กล่าววาจาไพเราะ อ่อนหวานจะสร้างประโยชน์ ทำให้ผู้ฟังเกิดความพึงพอใจให้ความเมตตานิยมชมชอบบุคคล กล่าววาจาดี พูดน่าฟังจึงมีโอกาสรสร้างความก้าวหน้าและความสำเร็จให้แก่ตนเองในการทำงาน ในทางตรงข้าม คนพูดไม่ดี พูดไม่เป็น สื่อภาษาไม่สร้างสรรค์ เพราะใช้คำพูดที่ก้าวร้าว หยาบคาย ก็ได้รับผลคือความเกลียดชัง เกิดความล้มเหลวในชีวิตขึ้นได้ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “บุคคลพึงกล่าวเฉพาะวาจาที่รัก เป็นที่ถูกใจผู้ฟัง ฟังแล้วคำลามกทั้งหลายเสีย กล่าวแต่วาจาเป็นที่รักแก่คนอื่น”<sup>๕๑</sup> เพราะว่าการพูดช่วยยอมนำความเกลียดชังและความทุกข์มาสู่ตนเอง ส่วนการพูดดียอมนำความรักและความสุขมาให้ดังเรื่องโคนันทวิศาลชาดก ที่กล่าวถึงการกล่าววาจาของพราหมณ์กับโคนันทวิศาลที่ไม่ยอมลากเกวียน แต่พอกกล่าวคำไพเราะอ่อนหวานโคจึงลากเกวียนชนะ

ดังนั้น การพูดจึงเป็นวิธีการสื่อสารสื่อความหมาย จากผู้พูดสู่ผู้ฟัง เพื่อให้เกิดความเข้าใจอันดีต่อกัน ทั้งยังเป็นเครื่องมือพื้นฐานที่สำคัญในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตสู่ความสงบสุขและสำเร็จ มีประโยชน์ต่อตนเอง ต่อผู้อื่น ต่อประเทศชาติ ความสำคัญของการใช้วาจาจึงอยู่ที่ว่า ผู้พูดเพื่อสื่อสารกันนั้นใช้ความระมัดระวังในการพูดหลีกเลี่ยงการใช้คำพูดที่เกิดความแตกแยก ขัดแย้ง หรือคำพูดมุ่งประนามผู้อื่น ใช้คำพูดที่ถูกต้อง เป็นการพูดตามความจริงที่ได้เห็น ให้ผู้ฟังเกิดกำลังใจประเทืองสติปัญญา หรือให้ได้ความรู้เพิ่มขึ้น เพราะการพูดช่วยยอมนำความเกลียดชังและความทุกข์มาสู่ตนเองส่วนการพูดดียอมนำประโยชน์ ความรัก และความสุขมาให้

<sup>๕๐</sup> เทพ สุนทรสารทูล, เพลงยาวนิราศสุนทรภู่, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๙๔.

<sup>๕๑</sup> มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙) หน้า ๔๔๕-๖๐๓.

ในการทำงาน ในทางตรงข้าม คนพูดไม่ดี พูดไม่เป็น สื่อภาษาไม่สร้างสรรค์ เพราะใช้คำพูดที่ก้าวร้าว หยาบคาย ก็อาจส่งผลให้ผู้พูดได้รับความเกลียดชัง เกิดความล้มเหลวในชีวิตขึ้นได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “บุคคลพึงกล่าวเฉพาะวาจาเป็นที่รัก เป็นที่ถูกใจผู้ฟัง ฟังแล้วคำลามกทั้งหลายเสีย กล่าวแต่ วาจาเป็นที่รักแก่คนอื่น” <sup>๕๒</sup> เพราะว่าการพูดช่วยย่นนำความเกลียดชังและความทุกข์มาสู่ตนเอง ส่วนการพูดดีช่วยย่นนำประโยชน์ความรักและความสุขมาให้ ประโยชน์และโทษของการพูดปรากฏเป็นหลักฐานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่ดีที่สุดคือในเรื่องของโคนันทิวีสาลในนันทิวีสาลชาดก ที่กล่าวถึงการกล่าววาจาของพราหมณ์กับโคนันทิวีสาลที่ไม่ยอมลากเกวียน เมื่อได้รับฟังคำกล่าวที่ไม่สุภาพจากพราหมณ์จึงหมดกำลังใจที่จะลากเกวียน แต่เมื่อพราหมณ์ได้กล่าววาจาที่สุภาพอ่อนหวานทำให้เกิดกำลังใจที่จะลากเกวียนจนได้รับชัยชนะ

### ความหมายของวาจา

วาจา หมายถึง คำพูด มีคำที่เป็นไวยากรณ์ วาจาเป็นทักษะในการสื่อสารประจำวันของมนุษย์ที่ก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้พูดและผู้ฟังโดยเป็นองค์ประกอบในการมีชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคม วาจาจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่จะทำให้ตัวเราและบุคคลอื่นได้รู้เจตนาในความหมายนั้นๆ นักวิชาการได้ให้ความหมายไว้หลายนัย ดังนี้

วาจา หมายถึง ถ้อยคำ คำกล่าว คำพูด ที่ใช้ในการสื่อสารระหว่างผู้พูดและผู้ฟัง <sup>๕๓</sup> มีความหมายตรงกับภาษาอังกฤษว่า word, words, speech “วาจา หมายถึง การเจรจา คือการแสดงเจตนาของตนให้คนอื่นเข้าใจโดยตรง ได้แก่ การพูด โดยทางอ้อม <sup>๕๔</sup> ได้แก่ การแสดงออกแทนคำพูดทุกวิธี การบอกกล่าวด้วยอักษร เช่น การเขียนหนังสือ การทำเครื่องหมายด้วยภาพหรือด้วยแสงด้วยสี เป็นต้น” วาจาหรือการพูดเป็นทักษะอย่างหนึ่งในด้านการใช้ภาษา มีความสำคัญมากที่สุด เพราะสื่อความเข้าใจได้มากที่สุด วาจาหรือการพูดจึงมีความจำเป็นต่อพฤติกรรมประจำวันของมนุษย์ <sup>๕๕</sup> นักวิทยาศาสตร์ได้ยอมรับในสำคัญของภาษาในการสื่อสารเมื่อการสื่อสารมีการพัฒนามาก ขึ้น <sup>๕๖</sup> แบ่งได้ ๒ ลักษณะ คือ วัจนภาษา ภาษาที่ใช้ถ้อยคำ ได้แก่ คำพูดที่ตกลงร่วมกันใช้ในสังคม และอวัจนภาษา ภาษาไทยที่ไม่ใช้ถ้อยคำ ประกอบด้วย ภาษาสัญญาณ ภาษา

<sup>๕๒</sup> , พระไตรปิฎก อังแล้ว.

<sup>๕๓</sup> ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า๑๐๖.

<sup>๕๔</sup> ดำเนิน การเดิน และเสถียรพงษ์ วรรณปก, พจนานุกรมไทยอังกฤษ ฉบับปรับปรุงใหม่ ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๓), หน้า ๔๖๒.

<sup>๕๕</sup> ปิ่น มุทุกันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๓๙) หน้า ๑๓๐-๑๓๑.

<sup>๕๖</sup> ดวงใจ ไทยอุบุญ. ภาษาไทย ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๓๕.

ท่าทาง และภาษาสิ่งของ โดยใช้กระบวนการทางร่างกายในเคลื่อนไหวผ่านวัตถุต่าง ๆ เช่น สัญญาณมือห้ามให้รถหยุด การยิ้ม การขมวดคิ้ว สัญญาณธง หรือ เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย เป็นต้น

จากความหมายดังกล่าวข้างต้นจึงสรุปได้ว่า วาจาหรือการพูด คือ การถ่ายทอดความคิด ความรู้สึกและประสบการณ์ของผู้พูดไปสู่ผู้ฟัง โดยอาศัยถ้อยคำและน้ำเสียง และอาจปฏิกิริยาในการสื่อความหมายในลักษณะ ของวัจนภาษา ภาษาที่ใช้ถ้อยคำ ได้แก่ คำพูดที่ตกลงร่วมกันใช้ในสังคม และอวัจนภาษา ภาษาที่ไม่ใช้ถ้อยคำในพระพุทธศาสนาเถรวาทปรากฏคำสอนเกี่ยวกับวาจามากมาย และมีชื่อเรียกต่างกันไปมีรายละเอียดที่สอดคล้องกัน จากความหมายของวาจาทั้งความหมายโดยทั่วไปและความหมายเชิงพุทธ จึงสรุปได้ว่า วาจานั้นกล่าวได้ในหลายรูปแบบ ที่แตกต่างกันในมุมมองและการวิเคราะห์การแสดงออกนั้น เนื่องจากวาจาเป็นสิ่งสำคัญมากในการติดต่อสื่อสาร การแสดงออกด้วยวาจาย่อมเป็นไปได้ทั้งคุณและโทษ ถ้าเราใช้วาจาไปในทางที่ผิด ก็อาจทำให้เกิดโทษแก่ผู้ใช้วาจานั้นได้ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่เราจะต้องศึกษาให้เข้าใจถึงหลักการใช่วาจาที่ถูกต้องที่จะทำให้วาจานั้นเป็นไปในทางสร้างสรรค์ ประกอบด้วยคุณธรรม จริยธรรม และเกิดประโยชน์สูงสุด คือ สัมมาวาจา

### ความหมายของสัมมาวาจา

สัมมาวาจา หมายถึง การพูดความจริง พูดไพเราะอ่อนโยน พูดถูกต้องตามกาลสถานที่พูดเป็นธรรม พูดออกไปแล้วไม่ทำให้ตนเองและผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน เป็นวาจาที่เมื่อกล่าวออกไปแล้วไม่ก่อให้เกิดโทษในภายหลัง คำพูดที่เป็นสัมมาวาจาจึงเป็นพื้นฐานธรรมที่ควรมีในจิตใจ เพื่อเป็นหลักการประพฤติปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสันติสุข ปราศจากโทษ เพราะการไม่เบียดเบียนกันเพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจและสร้างจุดมุ่งหมายร่วมกัน สัมมาวาจาจึงเป็นเครื่องมือที่มนุษย์ใช้เพื่อสร้างและพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างกันและเป็นสิ่งที่ช่วยให้มนุษย์รักกัน ห่วงใยกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในอีกด้านหนึ่ง ก็เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์ไม่พอใจซึ่งกันและกัน เกลียดชังกัน และเป็นศัตรูกันได้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒<sup>๕๗</sup> ได้ให้ความหมายไว้ว่า “สัมมาวาจา หมายถึง การเจรจาชอบ คือ ประพฤติวิสุจริต”

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)<sup>๕๘</sup> ได้ให้ความหมายไว้ว่า “สัมมาวาจา เจรจาชอบ คือการเว้นจากการทุจริต๔ ไว้จากการพูดเท็จ รวมทั้งสัจวาจา พูดความจริง เว้นการพูดส่อเสียด พูดคำสманสามัคคี เว้นการพูดคำหยาบ พูดคำอ่อนหวานสุภาพ และเว้นการพูดเพ้อเจ้อ พูดคำมีประโยชน์

<sup>๕๗</sup> ราชบัณฑิตยสถาน อ้างแล้ว หน้า ๑๑๗.

<sup>๕๘</sup> พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์. ๒๕๕๑), หน้า ๗๖๘-๗๖๙.

สมเด็จพระญาณสังวร<sup>๕๙</sup> (เจริญ สุวฑฺฒโน) (๒๕๔๒ : ๑๓๒) ได้ทรงให้ความหมายของ สัมมาวาจาไว้โดยย่อว่า “สัมมาวาจา เจรจาชอบ หมายความว่า พูดจาถูกต้องหรือเมื่อไม่พูดก็นิ่ง เพราะเว้นเสียจากการพูดที่ผิดพลาดในที่นี้ ได้แก่ เว้นจากพูดมุสา เว้นจากพูดจาส่อเสียด เว้นจาก คำพูดหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อไม่มีประโยชน์”

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ<sup>๖๐</sup> ได้ให้ความหมายไว้ว่า สัมมาวาจา หมายถึง การพูด ชอบ คือ พูดในสิ่งที่ถูกกาลเทศะ เว้นจากวจีหุจรีต ๔ ผู้ที่มีสัมมาวาจาเห็นความสำคัญของการพูด เป็น บุคคลที่พูดสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็จะพูดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ทั้งทางโลกและทางธรรม มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑) ถาสัมมาวาจา ได้แก่ การกล่าววาจาที่ดี วาจาที่มีศีลธรรม เพื่อหวังประโยชน์แก่ผู้ฟัง ไม่ได้พูดเพื่อตัวเอง คำพูดนั้นจึงนำมาซึ่งความสุข ความสงบ ไม่เร่าร้อน ไม่เดือดร้อน เช่น การที่ อาจารย์สอนศิษย์ หรือการแสดงธรรม เป็นต้น

๒) เจตนาสัมมาวาจา ได้แก่ ผู้มีเจตนาสมาทานศีลว่าจะละเว้นวจีหุจรีต มีการไม่กล่าว สุมาวาท... เป็นต้น และตั้งใจประพฤติปฏิบัติมิให้ล่วงศีลนั้นๆ ด้วยความรู้สึกรับผิดชอบด้วยตัวของ ตัวเอง ซึ่งได้แก่ การมีหิริ โอตตัปปะ นั้นเอง เจตนาในการรักษาศีลนี้เพื่อระมัดระวังตนเองไม่ให้ไปสู่ พุคฺติ การกระทำเช่นนี้ถือว่าเป็นผู้มีสติในการกล่าววาจานั้น

๓) วิรติสัมมาวาจา ได้แก่ การงดเว้นจากวจีหุจรีต ๔ ในเมื่อมีอารมณ์ที่จะล่วงปรากฏ อยู่เฉพาะหน้า คือ ไม่ได้ตั้งใจไว้ก่อน แต่เมื่อประสบกับอารมณ์เฉพาะหน้านั้นจึงงดไว้

ในพระอภิธรรมปิฎก<sup>๖๑</sup> พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สัมมาวาจา หมายถึง การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด ไม่ล้ำเขต คือไม่แสดง อาการใดๆ ที่ทำให้เกิดการเข้าใจผิดว่ากล่าวคำพูดนั้น อันเป็นการความตั้งใจจริงที่จะกำจัดตัดช่อง แห่งการกล่าวมิจฉาววาจาทั้งหมดอีกด้วย

สรุปได้ว่า สัมมาวาจา หมายถึง วาจาโดยชอบ วาจาดี ถูกต้อง สมบูรณ์ อันเป็นวาจาที่ นำไปสู่ประโยชน์สุขทั้งกับผู้พูดและผู้ฟัง การพูดที่ถูกต้องนั้น ได้แก่ การไม่พูดเท็จ ไม่พูดใส่ร้ายผู้ใด ไม่พูดคำหยาบ และไม่พูดเพ้อเจ้อ ชนิดที่เชื่อถือไม่ได้ ถ้าผู้ใดเว้นจากการพูดเหล่านั้นเสียได้ ผู้นั้น ย่อมเป็นคนที่มีความเหมาะสม เป็นที่เชื่อถือได้ของมหาชนทั้งปวงและจิตใจของคนผู้พูดอย่างถูกต้อง เช่นนั้นก็ย่อมสงบเย็นและมั่นคง เป็นที่ตั้งแห่งความถูกต้องแห่งการกระทำทั้งปวง และเป็นการ แสดงออกทางวาจาด้วยความรู้ความเข้าใจถึงความถูกต้องของการพูดที่ได้ใคร่ครวญพิจารณาอย่าง

<sup>๕๙</sup> สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), **หลักพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กาญจนบุรี : สหยา พัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๒) หน้า ๑๓๒.

<sup>๖๐</sup> พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ มหาอภิมมัตถสังคหฎีกาปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ที่ ๒**. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๓๒.

<sup>๖๑</sup> พระไตรปิฎกภาษาไทย อ่างแก้ว ข้อ ๒๐๕ : (๑๗๒).

รอบคอบดีแล้ว อีกทั้งยังส่งผลให้ผู้พูดได้พัฒนาตนเองไปสู่ทางสายกลางเพื่อไปถึงจุดสูงสุดและถึงพร้อมในอริยมรรคอันเป็นทางหลุดพ้นอันประเสริฐ ประพฤติปฏิบัติด้วยความสุจริตทั้งกาย วาจา ใจ เพื่อประโยชน์สุขแก่ตนเองและผู้อื่น ทำให้สังคมอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุข

### ลักษณะของวาจาที่สำคัญในพระพุทธศาสนา

วาจาจัดเป็นทักษะและวิชาชีพอีกประการหนึ่ง วาจานั้นเป็นพฤติกรรมทางภาษาที่ควบคู่ไปกับการฟังเพื่อการสื่อความหมายระหว่างมนุษย์ เป็นการแปลงเสียงออกมาเป็นภาษาเพื่อถ่ายทอดความรู้ ความคิด ความรู้สึก หรือความต้องการของผู้พูดไปยังผู้ฟัง โดยใช้ถ้อยคำ น้ำเสียง และอากัปกิริยาจนเป็นที่เข้าใจกันได้ รวมทั้งกิริยาอาการต่างๆ อย่างมีประสิทธิภาพและถูกต้องตาม จรรยา มารยาท ประเพณีนิยมของสังคม ในงานบทความนี้จะนำเสนอในลักษณะคือ วาจาที่เป็นสุภาษิต ดังนี้

๑) วาจาสุภาษิต คือ วาจาที่พูดหรือเปล่งเสียงทำให้ผู้ฟังเข้าใจเนื้อความได้ไม่มีโทษ สบายหู แฝงด้วยคติ เป็นถ้อยคำนำออกจากทุกข์ เป็นวจีสุจริต ทำให้ได้รับประโยชน์ทั้งผู้พูดและผู้ฟัง ซึ่งปรากฏทั้งในรูปแบบร้อยแก้วและร้อยกรอง การกล่าววาจา แต่จะเป็นวาจาสุภาษิตได้นั้นหรือไม่ ต้องศึกษาจากองค์ประกอบ ประกอบ ๕ ประการ คือ พูดถูกกาล พูดคำจริง พูดคำอ่อนหวาน พูดคำประกอบด้วยประโยชน์ พูดด้วยเมตตาจิต สามารถอธิบายได้ดังนี้

๒) พูดได้ถูกกาลเทศะ คือ พูดในสถานที่เหมาะสม ในเวลาที่เหมาะสม

๓) ต้องเป็นคำจริง คือ ข้อมูลที่ถูกต้องมีหลักฐานอ้างอิงได้ไม่ปั้นแต่งขึ้นมาเอง การพูดคำจริงหรือวาจาจริง เป็นเงื่อนไขสำคัญและจำเป็นที่ขาดไม่ได้ ทศนะทางพระพุทธศาสนานิยมความจริง เฉพาะเรื่องคำพูดนั้น คำพูดที่ถือว่าดีถูกต้อง จะต้องมีความจริงเป็นหลักเสมอไป จะต้องพูดคำจริง และพูดด้วยความจริงใจ

๔) ต้องเป็นคำสุภาพ คือ พูดด้วยภาษาที่สุภาพ ไพเราะ ไม่หยาบคาย เป็นคำพูดที่ผู้ฟังน่ายินดี ชื่นชอบ เป็นคำพูดที่ให้แต่คุณส่วนเดียว ทั้งทำให้ใจผู้พูดสงบ เป็นการพัฒนาสุภาพจิตให้ดีขึ้น

๕) พูดแล้วมีประโยชน์ คือ มีประโยชน์ต่อผู้ฟังถ้าหากนำแนวทางไปคิด หรือปฏิบัติ ในทางสร้างสรรค์ต่อไป ดังพระพุทธพจน์ว่า “คำพูดที่มีประโยชน์คำเดียว ที่คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่าคำพูดที่ไร้ประโยชน์ตั้ง ๑,๐๐๐ วาจา” วาจาที่มีประโยชน์ เป็นวาจาที่พูดแล้วก่อให้เกิดประโยชน์หรือผลดีทั้งแก่ผู้พูดและผู้ฟัง เป็นวาจาที่ควรแก่การฟัง หรือเป็นวาจาที่ควรพูดดีกว่าไม่พูด แต่ถ้าวาจานั้นจริงและเป็นวาจาสุภาพ แต่ถ้าพูดแล้วไม่ก่อประโยชน์อะไร กลับจะทำให้เกิดโทษ ก็ไม่ควรพูด

การใช้วาจาที่ประกอบด้วยองค์ประกอบทั้ง ๕ ข้างต้น จึงเรียกว่า เป็นการใช้วาจาที่ดี ที่สมบูรณ์แบบตามหลักของพระพุทธศาสนา ประโยชน์หรือผลของวาจาที่ผู้พูดพูดแล้วได้รับผลดีจากการพูดนั้น ฝ่ายผู้ฟังเมื่อได้ฟังแล้ว ก็ได้รับผลดีเช่นกัน เหมือนการปลูกต้นไม้ เมื่อมันออกผลมาให้

ได้รับประทาน หรือมีดอกออกมาให้เชยชม นั่นก็คือผลหรือประโยชน์ที่ผู้ปลูกได้รับ ประโยชน์ของการพูดนั้น ต้องดูให้หลายชั้น บางทีอาจได้ผลแค่ชั้นนอก แต่เสียผลชั้นในก็มี คำพูดที่มีประโยชน์นั้น จะต้องไม่เป็นโทษ แต่เป็นคำพูดที่ผู้พูดและผู้ฟังให้ดีขึ้นอย่างเดียวกัน

### การประยุกต์ใช้สัมมาวาจาในการบริหารงานของผู้บริหารองค์กร

ผู้บริหาร เป็นการมองเห็นที่ตัวบุคคล มักจะได้ยินคำพูดที่ใช้เรียกแทนผู้นำไปในทิศทางที่ต่างกันและมีขอบเขตที่กว้างขวางตามทัศนะของผู้พบเห็น เพื่อความเข้าใจความหมายเกี่ยวกับผู้นำให้ชัดเจน นักวิชาการได้ให้คำนิยามความหมายไว้หลายท่านพอสังเขปดังต่อไปนี้

ผู้บริหารองค์กร คือ ผู้ชักพาให้คนอื่นเคลื่อนไหวหรือกระทำการในทิศทางที่ผู้นำกำหนดเป้าหมายไว้ มีอิทธิพล ต่อกลุ่มชน เพื่อให้พวกเขามีความตั้งใจที่จะปฏิบัติงานให้บรรลุเป้าหมายตามต้องการผู้นำ คือ ผู้ที่มีความสามารถและมีอิทธิพลเหนือกลุ่มหรือผู้ที่มีคุณลักษณะของความเป็นผู้นำ คือ มีลักษณะโดดเด่น มีวิสัยทัศน์ มีอิทธิพลเหนือคนอื่น และมีความสามารถในการตัดสินใจในสถานการณ์ ที่ยุ่งยากและซับซ้อนได้อย่างเหมาะสม<sup>๖๒</sup> เป็นบุคคลที่สามารถชักจูงให้คนอื่นปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ ทำให้ผู้ตามมีความเชื่อมั่นในตนเองและสามารถช่วยเหลือคลายความตึงเครียดต่างๆ ลงได้และสามารถนำกลุ่มให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้<sup>๖๓</sup> บุคคลที่มีความสามารถในการบังคับบัญชาผู้อื่นและประสานงานให้ผู้อื่น ช่วยทำกิจการงานต่างๆ ของตนให้บรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ด้วยความเต็มใจ<sup>๖๔</sup>

สรุปได้ว่า ผู้บริหารองค์กร หมายถึง บุคคลที่มีบารมีและมีบทบาทรวมทั้งมีอิทธิพลเหนือผู้อื่น สามารถชักจูงสั่งการหรือชี้นำบุคคลอื่น ให้ปฏิบัติงาน สำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล เป็นผู้มีความสามารถจนได้รับความยกย่องให้เป็นผู้นำในการปฏิบัติงานต่างๆ ซึ่งรับบทบาทเป็นผู้บริหารประสานประโยชน์ในกลุ่มมีอิทธิพลและอำนาจสามารถบังคับบัญชาบุคคลกลุ่มให้ปฏิบัติงานจนบรรลุผลตามเป้าหมายที่องค์กรกำหนดไว้ได้คุณธรรมและจริยธรรม ถือเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของผู้นำ ทำให้ได้รับการยอมรับ ความเชื่อถือ ตลอดจนการนับถือจากบุคคลต่างๆ ทั้งในองค์กรและสังคมทั่ว ๆ ไป ในบทความนี้จึงมุ่งจะกล่าวถึงการนำหลัก

<sup>๖๒</sup> พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตโต), **พุทธวิธีบริหาร**, (กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๖.

<sup>๖๓</sup> Burby, Raymond J. **Fundamental of Leadership Readings**.Massachusetts:Wesley Publishing. 1967 :p. 43.

<sup>๖๔</sup> Normand L. Frigon & Harry K. Jackson. **The Leader : Developing the Skills & Personal Qualities You Need to Lead Effectively**.New York : American Management Association, 1996 :p. 8.

สัมมาวาจา มาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตในด้านต่างๆ ของบุคคล เพื่อเป็นหลักในการปฏิบัติที่จะก่อให้เกิดผลดีในทุกๆ ด้านดังนี้

### การประยุกต์ใช้ในการปกครองประเทศ

สัมมาวาจา มีความสำคัญในการการบริหารประเทศ การแถลงนโยบาย การอภิปรายในรัฐสภา การพูดในสถานการณ์เช่นนี้ มีผลกระทบต่อผู้คนโดยภาพรวม เพราะมีจุดประสงค์การพูดที่ชัดเจน เป็นการพูดเพื่อความเข้าใจของคนในชาติ การอยู่ร่วมกันของคนในชาติอย่างสงบสุข ผู้นำนั้นมีอยู่หลายแบบ การเป็นผู้นำต้องมีการหล่อหลอม ต้องผ่านกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง สามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้น เนื่องจากการใช้วาจาเป็นสื่อสำคัญในการชักจูงโน้มน้าวจิตใจของผู้ฟัง จึงจำเป็นต้องมีองค์ประกอบอื่นมาเกื้อหนุน ดังนี้

๑) ผู้นำที่ดีต้องมีปิยวาจา คือมีวาจาเป็นที่รัก สร้างสรรค์ให้เกิดความกลมเกลียว ความรัก และสามัคคีให้เกิดขึ้น วาทะของผู้นำ ย่อมสมานไมตรีต่อบุคคล ในองค์กรต่างๆ เพื่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจ และมีกำลังใจที่จะปฏิบัติงาน สามารถพัฒนาตนเองและปฏิบัติตนไปสู่ความเจริญ สู่เป้าหมายที่วางไว้ พร้อมทั้งตั้งใจทำงาน ไม่ทอดทิ้ง และทำงานอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น มีความสุจริตใจ บริหารบ้านเมืองด้วยความโปร่งใส ให้ประชาชนตรวจสอบได้ เมื่อพูดอย่างใดทำอย่างนั้น ทำอย่างใดก็พูดอย่างนั้น ทำแต่สิ่งที่ถูกต้องเป็นธรรมต่อทุกคนโดยเสมอภาคไม่เห็นแก่พรรคพวก เพื่อนพ้อง ย่อมทำให้เกิดความศรัทธา เชื่อฟัง และความเชื่อมั่นในตัวผู้นำ และทำให้ทุกคนมองเห็นประโยชน์ส่วนร่วมคือประเทศชาติ มากกว่าประโยชน์ส่วนตัวเป็นสำคัญ

๒) ในยามที่บ้านเมืองวิกฤต วาจาของผู้นำจะเป็นสิ่งชักจูงให้ผู้คนมีการประสานประโยชน์เพื่อแก้ไขสถานการณ์ในระหว่างนั้นให้พ้นจากวิกฤติไปได้ หรือในสภาวะที่บ้านเมืองเกิดความวุ่นวาย ผู้นำควรต้องระมัดระวังวาจาให้มากขึ้น คำพูดเพียงคำเดียวอาจก่อให้เกิดจลาจล สงครามระหว่างประเทศ หรืออาจทำให้วิกฤตกลายเป็นโอกาส สามารถเชื่อมความรัก ความสามัคคีของคนในชาติให้กลมเกลียวยิ่งขึ้นได้ เมื่ออยู่ในภาวะปกติ ผู้นำต้องเป็นผู้ประสานทั้งคนและประโยชน์ มีความสามารถในการจูงใจให้เกิดความพร้อมเพรียง ร่วมแรงร่วมใจกัน มีความสามัคคีกลมเกลียวกัน สร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อส่วนรวม คือ ประเทศชาตินั่นเอง ดังนั้น การนำพาประเทศชาติไปสู่ความเจริญทั้งทางวัตถุและจิตเจ้านั้นผู้นำประเทศจำเป็นต้องมีจิตใจที่ประกอบด้วยหลักธรรมในการปฏิบัติตนเพื่อเป็นตัวอย่างอันเป็นการปกครองด้วยความมีใจที่เป็นธรรมต่อผู้ร่วมงาน และประชาชน จึงจะทำให้ทุกคนอยู่ดี มีสุข และทำให้ประเทศชาติก้าวไปสู่เป้าหมายคือความเจริญทั้งทางโลกและทางธรรมได้ในที่สุด

๓) ในทางการทูต การต่างประเทศ เอกอัครราชทูตอยู่ในฐานะที่เป็นตัวแทนของประเทศวาจาของทูต มีความสำคัญต่ออธิปไตยและต่อความอยู่รอดของประเทศชาติ นักการทูตที่ดี ย่อมใช้สัมมาวาจาเพื่อขจัดปัญหาความขัดแย้งระหว่างประเทศได้ รวมไปถึงการใช้วาจาเพื่อสร้างสัมพันธไมตรี ความสัมพันธ์ทางการเมือง ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ กฎหมาย เทคโนโลยี

วัฒนธรรม ภาษาและสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดความร่วมมือร่วมใจในการสร้างสิ่งดีงามให้เกิดขึ้นต่อมนุษยชาติ เพื่อสร้างกฎระเบียบ แนวทางให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสมบูรณ์พูนสุข และมีสันติภาพ หรือเพื่อป้องกันภัยพิบัติต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติและจากฝีมือมนุษย์ด้วยกัน การเจรจาด้วยความเข้าใจ และเป็นมิตรต่อกัน ทำให้เกิดความร่วมมือเพื่อสร้างความมั่นคงและก่อให้เกิดความสงบสุข ทั้งยังเป็นการเอื้อเฟื้อกับประเทศที่ด้อยโอกาส อีกทั้งเป็นการรักษาผลประโยชน์ของประเทศชาติของตนทั้งในระดับภูมิภาคหรือในระดับโลกย่อมทำให้ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย ตระหนักถึงคุณธรรมและจริยธรรม และสิ่งดีงามที่ควรประพฤติปฏิบัติต่อกัน เท่ากับว่าได้ใช้หลักธรรมข้อสัมมาวาจาในการแก้ไขปัญหาสังคมเพื่อเป็นหลักปฏิบัติและพร้อมที่จะสร้างสรรค์จริยธรรมสังคมให้เกิดคุณค่าและคุณประโยชน์ มีสันติภาพ และนำความสุขสงบบมาสู่มนุษยโลกทุกคนนั่นเอง

## สรุป

วาจา คือ การถ่ายทอดความคิด ความรู้สึกและประสบการณ์ของผู้พูดไปสู่ผู้ฟังโดยอาศัยถ้อยคำและน้ำเสียง และอาจกับกิริยาในการสื่อความหมายในลักษณะของวจนภาษา ภาษาที่ใช้ถ้อยคำ ได้แก่ คำพูดที่ตกลงร่วมกันใช้ในสังคม และ วจนภาษา ภาษาที่ไม่ใช้ถ้อยคำในพระพุทธศาสนาสูตรเถรวาทปรากฏคำสอนเกี่ยวกับวาจามากมาย และมีชื่อเรียกต่างกันไป มีรายละเอียดที่สอดคล้องกัน สัมมาวาจาตามหลักพระพุทธศาสนาสูตรเถรวาทนั้น คือการมีวาจาสุจริตเป็นวาจาจริง ไพเราะ และประกอบด้วยประโยชน์ ทำให้การดำเนินชีวิตเกิดประโยชน์ เพราะไม่เบียดเบียนผู้อื่น นอกจากนี้สัมมาวาจายังให้ผลที่เกื้อกูลต่อส่วนรวมเป็นสำคัญในด้านสังคม การนำหลักสัมมาวาจามาใช้ในทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านการปกครอง ด้านการประกอบอาชีพ หรือแม้แต่การพัฒนาในทุกรูปแบบ

ดังนั้น การใช้สัมมาวาจาของผู้นำจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะส่งผลการดำเนินงานสำเร็จได้ตามเป้าหมาย ต้องรักษาน้ำใจ ไม่ใช้อารมณ์ เก็บความรู้สึกไม่ดีไว้ ทำความรู้สึกว่าเขาเป็นเพื่อนร่วมงาน คนหนึ่งที่ช่วยให้งานสำเร็จ สิ่งการให้ชัดเจน ยอมรับผิดและขอโทษลูกน้องที่ต้องทำงานใหม่อีกรอบ ถ้าเรามีส่วนผิด การชมเชยถ้ากระทำต่อหน้าผู้อื่นหรือในที่ประชุม จะเป็นที่เหมาะสม ทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชามีขวัญและกำลังใจ แต่ในทางตรงกันข้ามถ้าจะมีการตำหนิควรเรียกมาพูดสองต่อสอง หรือในที่ที่เป็นส่วนตัวไม่ตำหนิในที่ประชุม หรือต่อหน้าบุคคลอื่นและพูดเตือนหรือสอนด้วยความหวังดีไม่ใช่ตำหนิเพื่อระบายอารมณ์ เพราะการกระทำดังกล่าวจะส่งผลกระทบต่อการทำงาน อาจนำมาสู่ความเสียหายอย่างรุนแรงต่อองค์กร ส่วนการประยุกต์ใช้วาจาเพื่อการบริหารงานของผู้นำนั้น สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในครอบครัว การประกอบอาชีพ และ การบริหารประเทศ เนื่องจากครอบครัวเป็นรากฐานที่สำคัญของการใช้วาจาย่อมจรยธรรมสังคมให้อยู่เย็นเป็นสุข ลดความขัดแย้งที่ก่อให้เกิดการกระทบกระทั่งต่อกันและส่งเสริมกันไปในทางที่ถูกต้องดีงาม วาจามีความสำคัญในด้านในการบริหารประเทศ การเป็นผู้นำต้องมีการหล่อหลอมต้องผ่านกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่องสามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นผู้ปกครองหรือผู้บริหารในระดับ

องค์กร ถือว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ทำให้ประเทศชาติเจริญได้ เพราะถ้อยคำดีๆ และมีคุณค่านั้น เป็นสิ่งที่บุคคลในโลกต้องการในการดำเนินชีวิต และเป็นแนวทางในการสร้างสันติภาพของคนในชาติและสังคมโลกอย่างยั่งยืนสืบไป

### บรรณานุกรม

- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- \_\_\_\_\_. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๕๒.
- เทพ สุนทรสารทูล. เพลงยาวนิราศสุนทรภู่. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- ดวงใจ ไทยอุบุญ. ภาษาไทย ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- ดำเนิน การเด่น และเสถียรพงษ์ วรรณปก. พจนานุกรมไทยอังกฤษ ฉบับปรับปรุงใหม่ ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง. ๒๕๔๓.
- ปิ่น มุทุกันต์. แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักรธรรมตรี. (พิมพ์ครั้งที่ ๒). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). พุทธวิธีบริหาร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๙.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. (พิมพ์ครั้งที่ ๑๑). กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์. พริ้นติ้ง แมสโปรดักส์. ๒๕๕๑.
- \_\_\_\_\_. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. (พิมพ์ครั้งที่ ๑๑). กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก. ๒๕๔๙.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่มที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์. ๒๕๓๙.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. (๒๕๔๖) กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน). หลักพระพุทธศาสนา. (พิมพ์ครั้งที่ ๑๐). กาญจนบุรี : สหยาพัฒนาการพิมพ์. ๒๕๔๒.